

سفرنامه نظام مطراقی زاده

• جمال رزمجو

دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تربیت مدرس

■ رُحله‌ی مُطراقی زاده^۱ لنصوح السلاحي

■ نصوح بن عبدالله مطراقی زاده،

■ ترجمه‌ی: صبحی ناظم توفیق

■ تحقیق: عماد عبدالسلام رؤوف، أبوظبی

■ المجمع الثقافي، ۲۰۰۳، تعداد صفحات: ۱۹۲

بررسی تاریخ تحولات و منازعات نظامی میان صفویه و عثمانی^۲، خاصه در دوران اولیه‌ی تشکیل دولت صفویه که اهمیت فراوانی در مناسبات بعدی این دو دولت داشته، نیازمند تحقیق و پژوهش جدی است و البته یافتن متون جدید که مشتمل بر اطلاعات متفاوتی در این حوزه باشند، اهمیت فراوان دارد.

«رحله مُطراقی زاده» اثری معتبر است که رخدادهای دوره‌ی اول درگیری نظامی بین سلطان سلیمان قانونی (۹۷۴-۹۲۶هـ) و شاه طهماسب صفوی (۹۸۴-۹۳۰هـ) را شامل می‌شود. نویسنده اثر «نصوح أفندی السلاحي» معروف به مطراقی زاده است که آن را به زبان ترکی نگاشت. دکتر صبحی ناظم توفیق آن را به زبان عربی بازگرداند و سپس دکتر عماد عبدالسلام رؤوف با پاورقی‌های مفصل، تحقیقات تکمیلی را بر آن افزود و آن را در صورتی شکل به چاپ رساند.

درباره‌ی مؤلف

مطراقی زاده در شهری از سرزمین بوسنی متولد شد و نام پدرش عبدالله قره‌گوز بود. به سبب مهارتی که در فنون نظامی داشت، ابتدا وارد مناصب نظامی شد تا آنجا که به او لقب «مطراقی» دادند. مطراق زره‌ای پوشیده از چرم بود که جنگاوران در پیکار به کار می‌بستند. (ص ۵) از آنجا که در تاریخ‌نویسی، محاسبات جغرافیایی، شعر، نقاشی و ترجمه به زبان بومی‌اش تبحر داشت، به عنوان کاتب به دیوان کبیر پیوست و از ملازمان دربار عثمانی گشت. وی سلطان سلیم اول را در لشکرکشی نظامی به دولت ممالیک در مصر و شام در سال‌های ۹۲۶-۹۲۷هـ همراهی کرد؛ همان‌گونه که سلطان سلیمان قانونی را در بسیاری از لشکرکشی‌ها از جمله: حمله به دولت صفوی، حمله به بغداد (رومانی) و حمله برای فتح (شلقوش، استرغون، ارستوف و بلگراد) و... همراهی کرد. تاریخ وفات وی چندان روشن نیست. تکمله‌ای که بر تاریخ طبری نوشته است تا سال ۹۵۸هـ را در برمی‌گیرد، (ص ۶) بنابراین زمان وفات وی بعد از این سال بوده است.

مؤلفات مطراقی زاده

۱- مجمع‌التواریخ؛ این کتاب ترجمه‌ای است از کتاب «تاریخ الرسل

۱- محوری‌ترین بحث کتاب بیان دقیق منزل‌گاه‌ها و مراحل است که لشکر عثمانی در طول مسیر طولانی خود پیموده است. مسیری که از «اسکدار» در قسطنطنیه آغاز شد از کوتاهیه، قونیه و وان گذشت تا به شهر تبریز رسید. از آن‌جا همدان، قصر شیرین و بغداد را پشت‌سر گذاشت تا به حله، نجف و کربلا رسید و نهایتاً با عبور از انطاکیه و دیگر سرزمین‌های آناتولی، دوباره به قسطنطنیه بازگشت. نویسنده تصویر دقیقی از راه‌های ارتباطی بین منزل‌گاه‌های مختلف در مسیر حرکت به‌دست می‌دهد. او از روستاها، قلعه‌ها، رودخانه‌ها، پل‌ها، کوه‌ها، تپه‌ها و صحراهای واقع در مسیر سخن می‌گوید. او تصویری کلی از سرزمین‌های آناتولی، شمال غربی ایران و عراق عجم در نیمه‌ی قرن دهم هجری به دست داده بسیاری از نام‌های قدیمی را ذکر می‌کند و از این جهت منبعی ارزشمند برای شناخت جغرافیای تاریخی دوره‌ی مذکور به شمار می‌رود.

۲- از آن‌جا که شاهد عینی معرکه بوده، تصویر زنده‌ای از جنگ بین عثمانی و صفویه ارائه می‌کند. البته نباید توقع داشت که وی مورخی بی‌طرف باشد؛ چراکه وابسته به دربار عثمانی بود. به هر حال در کنار منابع دیگر، مکمل خوبی برای روشن شدن تاریخ آن دوران است. وی از آن‌جا که به فنون نظامی و ابزار جنگی آشنایی داشت، توضیحاتی در این زمینه دارد. نیز اشارات پراکنده‌ای به نظام دیوانی دولت عثمانی در آن دوره دارد. (برای نمونه: ص ۱۵۰ به بعد)

و الملوك» از طبری که مستقیماً از عربی به ترکی چاپ شده است. آن‌چه اهمیت دارد، تکمله‌ای است که بر ذیل این کتاب نگاشته که حوادثی تا سال ۹۵۸هـ/ ۱۵۵۱م را دربرمی‌گیرد.

۲- جمال‌الکتاب و کمال‌الحساب: موضوع این کتاب درباره‌ی محاسبات ریاضی و اعداد است. به توصیه‌ی سلطان سلیم اول آن را نگاشت و در سال ۹۲۳هـ از اتمام آن فراغت یافت. حاجی خلیفه در کشف‌الظنون به آن اشاره کرده است.

۳- عمده‌الحساب فی الفروض المقدره بالکلیات.

۴- تحفة الغزاة: موضوع این اثر فنون نظامی و نحوه‌ی کاربرد اسلحه‌های مرسوم در زمان نویسنده است. وی آن را در سال‌های ۹۳۶هـ و ۹۳۹هـ نگاشت.

۵- سلیمان‌نامه: ظاهراً شامل اخبار حمله‌ی اول «سلطان سلیمان قانونی» به ایران بوده است.

۶- تاریخ فتح (شلقوش، استرغون، آرسطوف، بلغراد): به توصیه‌ی سلطان سلیمان قانونی در اثناء لشکرکشی‌اش به این مناطق نگاشته شد.

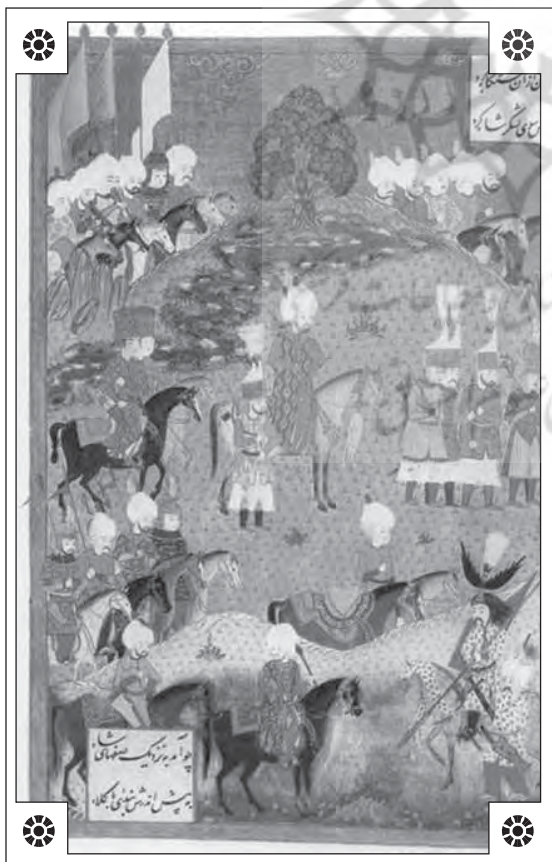
۷- فتحنا: (فتح غره بوعدان یا همان رومانی) در این کتاب منازل و مراحل که سلیمان قانونی در فتح رومانی پیمود ثبت شده است.

۸- بیان سفر العراقین: همان کتاب حاضر است که با عنوان «رحله مطراقی‌زاده» چاپ شده است.

درباره‌ی کتاب

در گذشته‌ی دور که حمل و نقل به راحتی امروز نبود و مسافرت لوازم خاص خود را می‌طلبید، سفرنامه‌ها و منابع جغرافیایی منابعی مورد نیاز بودند تا از سرزمین‌ها و مردمان دیگر اطلاعاتی به دست دهند. و به نوعی نقشه راه باشند. سفرنامه‌ها را بر اساس پایگاه اجتماعی نویسندگان آنان می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

- ۱- سفرنامه‌هایی که به وسیله افراد وابسته به حکومت، مثل منشیان و ... نوشته می‌شد. توجهات سیاسی در این آثار پررنگ است. مانند: «حیرت‌نامه‌ی میرزا ابوالحسن خان ایلیچی»
  - ۲- سفرنامه‌هایی که توسط دانشمندان و عالمان نگاشته می‌شد. در این آثار ارتباطات علمی و مسائل فرهنگی و گاه دقیق جغرافیایی نمود بیشتری دارد. مثل: «سفرنامه‌ی ناصر خسرو یا اخبارالبلدان یعقوبی»
  - ۳- سفرنامه‌هایی که توسط سیاحان و تجار نگاشته می‌شد. در این آثار زندگی عینی و اجتماعی و سبک ظاهری روابط نمود بیشتری دارد. این آثار در دوره‌های متأخر بیشتر نگاشته شده است. مانند: «تحفة العالم، عبداللطیف شوشتی»
- رحله مطراقی‌زاده از نوع اول است که اگرچه به دست فردی وابسته به حاکمیت نگاشته شده، اما چون مبتنی بر مشاهدات عینی مؤلف بوده؛ حاوی نکات بدیع و کم‌نظیر است. عنوان اصلی کتاب «منازل سفر العراقین للسلطان سلیمان خان» بوده است که با عنوان «رحله مطراقی‌زاده» چاپ شده است. اهمیت کتاب را با ذکر نکات زیر می‌توان نشان داد:

حرکت از قسطنطنیه تا بازگشت به همان‌جا پیموده است. شرح این لشکرکشی در قالب موارد زیر در کتاب ذکر شده است:

- شرح منازل و مراحل بین اسکودر و استانبول ← صص ۴۶-۴۷؛
- شرح منازل و مراحل بین آق شهر و سیواس ← صص ۴۸-۴۹؛
- شرح منازل و مراحل بین سیواس و آرزنجان ← ص ۵۰؛
- منازل و مراحل بین آرزنجان و قلعه وان ← ص ۵۱؛
- منازل و مراحل بین قلعه وان و تبریز ← ص ۵۲؛
- منازل و مراحل بین تبریز و سلطانیه ← ص ۵۶؛
- منازل و مراحل بین سلطانیه و همدان ← ص ۶۶؛
- منازل و مراحل بین همدان و بغداد ← ص ۷۳؛
- منازل و قلعه‌های پیرامون شهر بغداد ← صص ۱۰۲-۱۰۱؛
- منازل و مراحل بین بغداد و قلعه آلتون کوبرو ← صص ۱۰۹-۱۰۷؛
- منازل و مراحل بین قلعه آلتون کوبرو و قلعه کلکون ← ص ۱۱۸؛
- منازل و مراحل بین قلعه کلکون و درگزین ← ص ۱۳۴؛
- منازل و مراحل بین درگزین و أخلاط ← ص ۱۳۶؛
- منازل و مراحل بین أخلاط و آمد ← صص ۱۴۸-۱۴۹؛
- منازل و مراحل بین آمد و حلب ← صص ۱۵۳-۱۵۴؛
- منازل و مراحل بین حلب و استانبول ← صص ۱۵۷-۱۵۶.

منابع و مأخذ

- نوایی، عبدالحسین، شاه طهماسب صفوی: مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی، تهران، ارغوان، ۱۳۶۸.

- مطراقی‌زاده، نصح‌بن‌عبداله، رحلة مطراقی‌زاده لنصوح السلاجی، ترجمه: صبحی‌ناظم توفیق، تحقیق: عماد عبدالسلام رؤوف، أبوظبی، المجمع الثقافی، ۲۰۰۳.

- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ، تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ترجمه: پاینده، ابوالقاسم، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۹.

پی‌نوشت

۱. باتشکر از دوست گرانقدرم «محمدکاظم رحمتی» که این کتاب را در اختیار بنده گذاشت.

۲. درباره‌ی منازعات صفویه و عثمانی و تأثیرات اجتماعی و سیاسی آن مطالعات فراوانی انجام شده است. یکی از مهم‌ترین آن‌ها مطالعه «ژان لویی بکه گرامون» است که اسناد خفیه‌نویسان عثمانی و نامه‌های رد و بدل شده میان سلاطین عثمانی با امرای محلی نواحی مختلف ایران را مورد بررسی قرار داده است. این اسناد که هنوز منتشر نشده‌اند، در موزه «توب قاپی سرا» (استانبول) نگهداری می‌شود. بکه گرامون اسناد فاصله سال‌های ۹۲۰ تا ۹۳۰ را در اثر زیر بررسی کرده است:

Jean-Louis Bacqué-Grammont, Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins, 1500- 1524

دیگر بررسی قابل ذکر، مطالعه‌ی عادل علوش است که سال‌های اوج بحران روابط صفویه و عثمانی یعنی ۹۰۶هـ تا ۹۶۲هـ (زمان انعقاد قرارداد آماسیه) را بررسی کرده است. بنگرید به:

Adel Allouche, The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555). Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.

۳- یکی از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این اثر نقاشی‌های رنگین بسیاری است که به قلم خود مطراقی‌زاده ترسیم شده است. موضوع این نقاشی‌ها تصاویری از شهرها، قلعه‌ها، گذرگاه‌ها، کوه‌ها، رودخانه‌ها، خانه‌ها، مقبره‌ی اولیاء و.. است. در این تصاویر نوعی وحدت معماری در سرزمین‌های ایران، عراق و آناتولی دیده می‌شود. مقبره‌ی اولیاء و بزرگان در شهرهای مختلف یکی از توجهات خاص مطراقی‌زاده است، که در نقاشی‌های وی نمود خاصی دارند و مخصوصاً در شهرهای بغداد، کربلا و نجف عنایت خاصی به این امر داشته است. از روی نقاشی‌های مطراقی‌زاده، برخی تفاوت‌های جغرافیایی در مناطق مختلف مشهود است؛ برای نمونه تفاوت نوع درختان در مناطق مختلف در آثار وی ملموس است. متأسفانه در تصاویری که او نقاشی کرده، هیچ اثری از شمایل انسان و تصویر آن دیده نمی‌شود. ظاهراً روحیه‌ی منع تصویرنگاری از انسان که در دوره‌ی اسلامی مطرح بوده، او را نیز متأثر ساخته است.

۴- همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، مطراقی‌زاده به هر منطقه که وارد می‌شد، توجه خاصی به زیارت مرقد‌های اولیاء و بزرگان داشت. او نام بسیاری از این افراد را که در مناطق مختلف زیارت کرده، در کتاب خود آورده است.

۵- کتاب هم‌چنین شامل شماری از گفت‌وگوهای متقابل سلطان عثمانی با دیگران و نامه‌های وی است. از آن جمله نامه‌ی سلطان سلیمان به شاه طهماسب (صص ۱۱۳-۱۱۱)، گفت‌وگوی مفصل دو فرستاده شاه طهماسب با سلطان سلیمان (صص ۱۲۹-۱۲۵)، نامه‌ی شاه طهماسب به سلطان سلیمان (صص ۱۳۳-۱۳۲)، نامه‌ی اولامه به سلطان سلیمان (ص ۱۴۲) و...

۶- تلاش مطراقی‌زاده برای مشروعیت‌سازی نبرد نیز اهمیت دارد. او در ابتدای اثر خود در سه جهت می‌کوشد تا این مهم را انجام دهد: ۱- ابتدا با اشاراتی از قرآن و روایات، ضرورت جهاد و مبارزه را گوش‌زد می‌کند؛ ۲- سپس می‌کوشد سلطان را فردی معرفی کند که حاکمیت او مورد تأیید خداوند بوده و او موظف است از دین خدا صیانت کند، «فإنَّ السُّلطانَ ظلُّ الله فی الأرضین» (ص ۱۸) ۳- در نهایت جبهه‌ی مقابل را، جبهه‌ی کفر و ضلالت معرفی کرده که «اصول شریعت محمدی را منحرف کرده و إباحه و الحد را انتشار داده است» (ص ۱۹) و به این نتیجه رهنمون می‌شود که اصلاح مذاهب امت و دفع شاه فاسد از اوجب واجبات بوده و بر سلطان دارالخلافة مقابله با آن واجب است. (ص ۲۰)

مراحل لشکرکشی

آن‌گونه که از متن رحله استنباط می‌شود، مطراقی‌زاده در دانش جغرافیا تخصص داشته و این موضوع کانون نوشته‌ی وی را تشکیل می‌دهد. وی در این اثر اقالیم سبعه و حدود و مناطق هر کدام را بر اساس دیدگاه‌های ابوریحان بیرونی ذکر می‌کند. (صص ۴۱- ۳۴) شاید بتوان گفت ارزشمندترین نکاتی که مطراقی‌زاده درباره‌ی لشکرکشی سلطان سلیمان به رشته‌ی تحریر درآورده، شرح مفصل منازگاه‌ها و قلعه‌ها و مراحلی باشد که لشکر عثمانی از شروع